

НАЙДАВНІШІ МЕШКАНЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Донедавна Центральна Україна (Черкащина, Кіровоградщина) була мало не найбіднішим регіоном на пам'ятки палеоліту серед регіонів України. Відсутність родовищ крем'яної сировини для виготовлення знарядь робили регіон непривабливим для первісних мисливців.

Першовідкривачем численних палеолітичних стоянок долини річки Велика Вись на межі згаданих областей є ентузіаст археології з Новомиргорода П. Озеров. Він виявив різноманітні стоянки первісних мисливців, які розташовані на мальовничих схилах долини річки над її широкою заплавою, вкритою заростями очерету, осоки, верболозу. Борти долини прорізані розлогими степовими балками, на схилах яких та на високому плато над річкою 50—25 тис. років тому селилися палеолітичні мисливці. Скупчення стоянок мисливців на мамонтів та бізонів західніше Новомиргорода пояснюється наявністю невеликого родовища кременю в балках поблизу селища Коробчине на чолі з Л. Залізнякам.

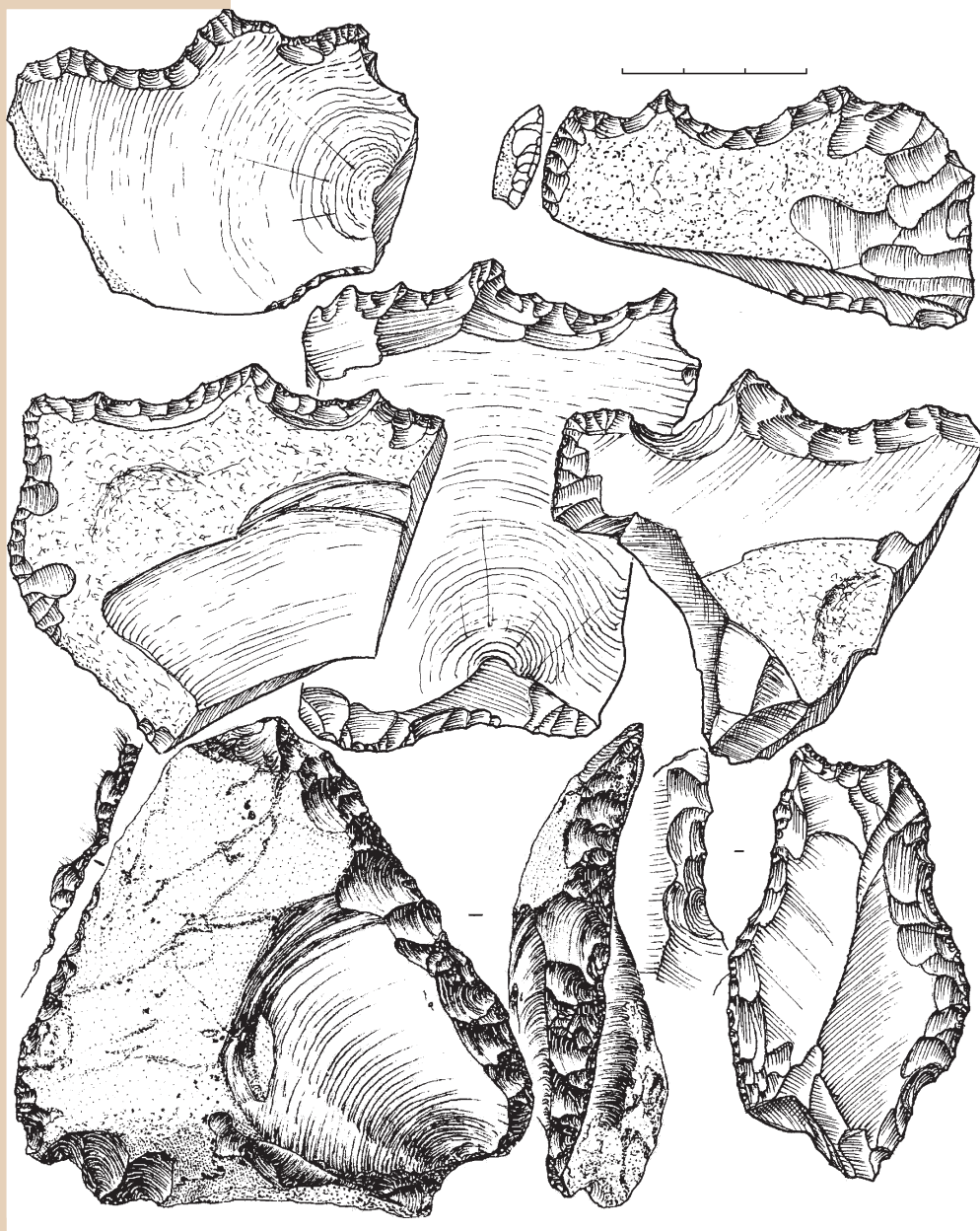
*Вигляд на долину
р. Велика Вись
зі стоянки
неандертальців
Андріївка 4*

Саме крем'яна сировина для знарядь праці приваблювала первісних людей на схили долини річки Велика Вись. Мешкали вони в суворих умовах прильодовикової Європи, коли зимові температури падали до 30—50 °С нижче нуля, а з льодовика віяли потужні холодні вітри, що несли хмари прильодовикового пилу, утворюючи потужні лесові відклади. В них поховані тисячі крем'яних знарядь первісних мисливців, що, власне, і зберегло їх до нашого часу. Вже 20 років тривають масштабні розкопки унікального скупчення палеолітичних стоянок у долині р. Велика Вись спільної експедиції відділу археології кам'яної доби ІА НАН України та Києво-Могилянської академії.

Найдавніша з досліджених стоянок Центральної України, розташована на високій річковій терасі поблизу с. Андріївка. На ній досліджено два горизонти мешкання неандертальців. Верхній датується 40 тис. років тому, а нижній — близько 50 тис. років тому. У верхньому шарі знайдені численні зубчасті ножі для розрізання м'яса впольованих тварин. Нижньому горизонту властиві інші знаряддя — скребла-ножі та гостроконечники. Суттєва різниця в типах знарядь свідчить, що територія стійбища заселялася двічі різними групами неандертальців.

Андріївка 4, студенти НаУКМА в пошуках решток неандертальців під потужними відкладами льодовикового лесу

Андріївка 4, зубчасті знаряддя верхнього шару

На стоянці Андріївка досліджено унікальний археологічний об'єкт, аналогі якого невідомі не лише в Україні, а й в усій Європі. Мається на увазі стародавній, засипаний глиною яр, що містив крем'яні знаряддя неандертальців та кістки впольованих ними мамонтів, бізонів, коней, печерного лева. Не-

великий яр мав ширину два—чотири метри і глибину два з половиною метри. У придонних, найбільш насичених знахідками відкладах яру на глибині близько чотирьох метрів скупчення кременів разом з уламками кісток упольованих тварин займали виразно горизонтальне положення, що нагадувало житлову поверхню стійбища.

Доволі вірогідно, що яр, принаймні на рівні дна найширшої його ділянки, використовувався як тимчасовий прихисток чи навіть якесь примітивне житло, захищене від вітру та негоди простою конструкцією з жердин, вкритих шкурами тварин.

Стоянка Коробчине розташована на високому плато поблизу однойменного села. Багаторічні розкопки показали, що полишена вона пізніми неандертальцями, які мешкали тут близько 40 тисяч років тому. Їхні знаряддя праці принципово відрізнялися за формою від артефактів з Андріївки. Тобто дві розкопані експедицією стоянки неандертальців належали різним, не спорідненим між собою групам палеоантропів, яких, можливо, розділяв значний проміжок часу.

Особливий інтерес викликають матеріали дослідженої на площі 250 м² стоянки Вись. Набір унікальних двобічно обтесаних крем'яних наконечників трикутної форми не має аналогів у палеоліті України. Подібні наконечники відомі зі стоянок стрілецької культури долини Дону, але в Україні вони знайдені вперше. Датовані вони періодом при-

Андріївка 4, скупчення крем'яних виробів у нижньому шарі

Андриївка 4, крем'яні скребла-ножі з нижнього шару

близно 30 тис. років тому, а виготовлялися кроманьйонцями, які мешкали по сусідству з неандертальцями. Вплив останніх відчувається на артефактах зі стоянки Вись. Отримані матеріали дозволяють внести певну корекцію в розуміння історичних процесів, що відбувалися на півдні Східної Європи в епоху конкурентної боротьби за панування в Європі двох різновидів людських істот — неандертальців та ранніх сапієнсів. Спочатку неандертальців витіснили на самий південь Європи — на Піренейський, Апеннінський, Балканський півострови, у гірський Крим. Гори Криму, судячи з пізніх радіокарбонів дат печерних стоянок, могли бути останнім прихистком неандертальців Східної Європи.

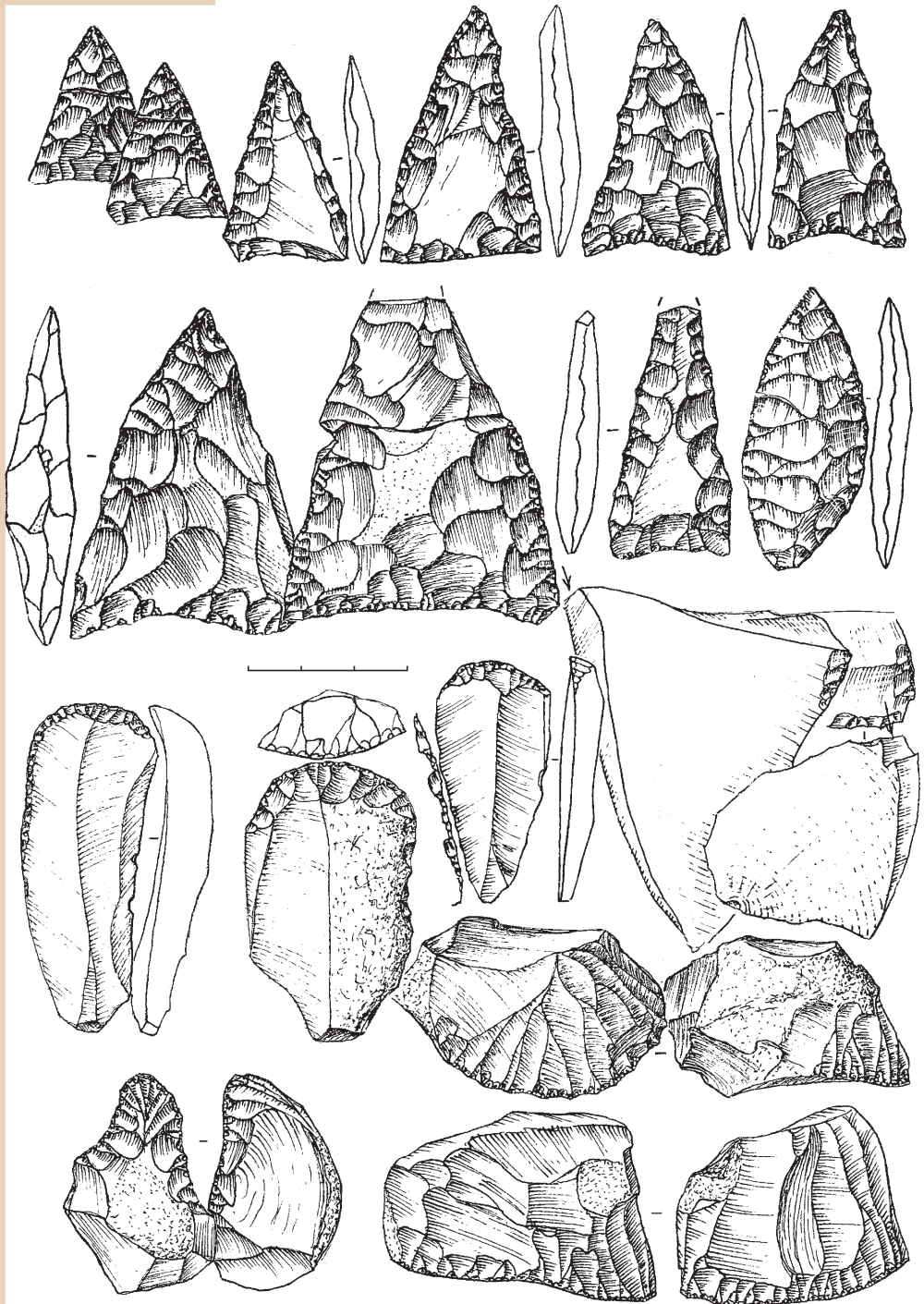
Після вимирання останніх неандертальців близько 28 тис. років тому почалася середня пора верхнього палеоліту, яка представлена на Висі яскравими пам'ятками гравецької культурної традиції, дослідженими поблизу села Троянове. Величезні колекції крем'яних артефактів, добытих на стоянках Троянове 4 і 4В, дають яскравий приклад крем'яних виробів гравецької культурної традиції, яка 28—19 тис. років тому поширилася від атлантичного узбережжя Європи на заході до басейну Дону на сході, тобто на територіях, де ще недавно доміну-

Андріївка 4, крем'яні вироби неандертальців та кістки тварин на дні яру

Вись, викладачі та студенти НаУКМА на розкопках стоянки

Вісь, знаряддя з кременю

Троянове 4, культурний шар стоянки з крем'яними виробами кроманьйонців

вали неандертальці. Крем'яні вироби стоянок з околиць с. Троянове має прями паралелі в граветських матеріалах із численних стоянок Середнього та Верхнього Подністров'я. Схоже, що група граветських стоянок поблизу с. Троянове, що датуються близько 25 тис. років тому, постала внаслідок просунення граветського населення басейну Середнього Дністра на схід майже до Дніпра.

Унікальні палеолітичні пам'ятки Новомиргородщини мають важливе наукове значення. Адже це найбільше і найінформативніше скупчення палеолітичних стоянок у Центральній Україні. Нічого подібного немає не лише в Кіровоградській, а й у сусідніх Черкаській, Полтавській, Дніпропетровській, Вінницькій областях. Відкриття великої групи різно-

Добрянка, розчистка неолітичного поховання

манітних палеолітичних стоянок у Центральній Україні створило умови для синтезу локальних періодизацій верхнього палеоліту країни в єдину культурно-хронологічну періодизацію верхнього палеоліту усієї України.

Протягом шести років співробітники відділу археології кам'яної доби ІА НАН України разом з викладачами та студентами НаУКМА вели масштабні розкопки в місці впадіння р. Велика Вись у р. Чорний Тікич на мезолітичних та неолітичних стоянках поблизу с. Добрянка. На трьох із них — Добрянка 1, 2, 3 розкопано понад 350 м² площі пам'яток, добуто більше 60 тис. виробів з кременю та уламків керамічного посуду. Ця

величезна колекція являє собою найчисельніший в Україні комплекс відомої кукрецької археологічної культури — загадкового явища, що визначало культурно-історичний процес на значних теренах України протягом мезоліту та неоліту (VIII—V тис. до н. е.).

За сто років, що минули з часу відкриття в Гірському Криму першої кукрецької стоянки поблизу татарського с. Кукрек, пам'ятки з аналогічними крем'яними виробами стали відомими на величезних обширах — від південного узбережжя Криму на півдні до Чорнобиля на півночі, від Мелітополя на сході до Молдови на заході.

Людність кукрецької культури мала довгу та бурхливу історію. Найдавніші кукрецькі стоянки, що датовані раннім мезолітом (VIII тис. до н. е.), ві-

домі у Криму та степовому Надазов'ї, звідки, схоже, родом це загадкове культурне явище. Танення льодовиків 10 тис. років тому зумовило підняття рівня Світового океану та його наступ (трансгресію) на низинні ділянки узбережжя. Затоплення Чорним морем значної частини надчорноморських степів змусило кукрецьких мисливців переселятися північніше — у Дніпровське Надпоріжжя, у долину Південного Бугу та Нижнього Дністра.

Новий етап міграції кукрецької людності на північ розпочався наприкінці мезоліту, у VI тис. до н. е. У цей час із Подунав'я через Молдову на територію Південно-Західної України, а саме в басейні Дністра та Південного Бугу, просунулися перші неолітичні землероби та скотарі. Від них кукрецьке населення Побужжя засвоїло навички виготовлення глиняного посуду, а пізніше й відтворювального господарства (землеробства й скотарства). Саме цей ранньонеолітичний етап розвитку кукрецького населення Побужжя представляють стоянки поблизу села Добрянки.

Синтез місцевих кукрецьких традицій із культурою неолітичних прибульців із Подунав'я (культура

Добрянки, студенти та викладачі НаУКМА на розкопках стоянки

Розкопки неолітичного поселення Добрянка на р. Чорний Тікич

Криш) у другій половині VI тис. до н. е. призвів до формування найдавнішої неолітичної культури України — буго-дністровської. Нові хвилі неолітичних переселенців із Подунав'я витіснили буго-дністровців із Побужжя в північно-східному напрямку — у Черкаське та Київське Подніпров'я. Завершила процес витіснення буго-дністровців на Середній Дніпро на початку V тис. до н. е. потужна хвиля трипільських землеробів із територій Молдови.

Буго-дністровські переселенці з півдня принесли на Київщину кукрецький креміль та неолітичну кераміку, тим самим започаткувавши епоху неоліту в Середньому Подніпров'ї, представлену дніпро-донецькою культурою.

Усі ці складні перипетії первісної історії України часів неолітичної революції на Правобережжі та Середньому Дніпрі реконструйовані зокрема й завдяки багаторічним дослідженням кукрецьких стоянок поблизу с. Добрянки. Наукова значимість матеріалів із Добрянки полягає, передусім, у тому, що вони відображають початковий етап засвоєння місцевими мисливцями та рибалками межиріччя Пів-

денного Бугу та Дніпра перших навичок керамічного виробництва та відтворювального господарства від їхніх носіїв, що просувалися на Правобережну Україну з Подунав'я. Лісостепи Правобережної України у VI тис. до н. е. були складовою частиною загальноєвропейського процесу неолітизації середньої смуги Центральної Європи балкано-дунайськими неолітичними землеробами.

Своїми науковими успіхами експедиція відділу кам'яної доби ІА НАН України значною мірою завдячує студентам та викладачам Києво-Могилянської академії. У розкопках стоянок палеоліту, мезоліту та неоліту долини Висі впродовж 20 років виховувалася нова генерація українських археологів, завдяки яким, значною мірою, подолане катастрофічне старіння кадрів в ІА НАН України. А сталося це внаслідок заснування у 2000 р. співробітниками Інституту археології НАН України у Києво-Могилянській академії першої в історії освіти України магістерської програми з підготовки фахових археологів. За 20 років свого існування вона трансформувалася в кафедру археології НаУКМА і стала визнаним лідером з підготовки нової генерації українських археологів. Її випускники складають близько 20 % активно діючих археологів України, понад 30 з них є штатними співробітниками ІА НАН України, а 35 колишніх студентів кафедри захистили кандидатські дисертації за спеціальністю «археологія». Тісна співпраця академічної науки з сучасною університетською освітою принесла вагомі результати у вивченні найдавнішого минулого країни, а також є прикладом успішної трансформації університетської освіти.

*Леонід ЗАЛІЗНЯК
доктор історичних наук,
Інститут археології НАН України*